

સંન્યાસી વિદ્રોહની નવલકથા : 'આનંદમઠ'

અંજલી ભરવાડ

બંગાળી લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું નવલકથા ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન છે. સાહિત્યિક નવજાગૃતિ લાવવાનું કાર્યતેમણેકર્ચું હતું તેમની પાસેથી 'મૃણાલિની', 'દુર્ગેશનંદિની', 'કપાલકુંડલા', 'દેવી ચૌધરાની', 'વિષ્ણુક્ષત્ર' અને 'આનંદમઠ' જેવી નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. બંકિમચંદ્ર ૧૮૫૭ના સંગ્રામ કાળ દરમિયાન નાયબ મેજિસ્ટ્રેટ અને નાયબ કલેક્ટર હતા. તેમના હાથમાં અનેક જૂના દસ્તાવેજ તપાસવાનું કામ આવતું. એકવાર તેમના હાથમાં ૧૭૮૦ના સમયમાં ઢાકા, ઉત્તર બંગાળ, નેપાળનો તરાઈ પ્રદેશ, દિનાજપુર, રંગપુર અને પૂર્ણિયા વગેરે વિસ્તારોમાં થયેલા સંન્યાસી વિદ્રોહ સંબંધિત કાગળ હાથ લાગ્યા અને રચાઈ 'આનંદમઠ' નવલકથા.

'આનંદમઠ' ઈ.સ. ૧૮૮૨માં બંગાળી ભાષામાં પ્રગટ થઈ. આ કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ ઉર્વા અધ્વર્યુએ ઈ.સ. ૨૦૨૪માં કર્યો છે. જેને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રકાશિત કર્યું છે. આ નવલકથાનો સમયગાળો ૧૮મી સદીનો ઉત્તર ભાગ અને બંગાળ પ્રાંત પૃષ્ઠભૂમિમાં છે. તે એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. તેનુંકથાવસ્તુ વાસ્તવમાં બનેલી બે ઘટના પર આધારિત છે. તેમાંની એક ૧૭૭૦માં બંગાળમાં પડેલા ભયંકર દુકાળ અને બીજી ૧૭૮૦ના ગાળા દરમિયાન થયેલા સંન્યાસી વિદ્રોહની છે. આ નવલકથા ચાર ભાગમાં વિભાજિત છે,

આ નવલકથામાં બે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ સમાંતરે થયેલ છે. એક તરફ દુકાળ છે અને બીજી તરફ સંતાન સંપ્રદાય દ્વારા વિદ્રોહ થાય છે. નવલકથાનો આરંભ પદચિન્હ નામના નાનકડા ગામથી શરૂ થાય છે. તે ગામનો ધનિક મહેન્દ્રસિંહ, તેની પત્ની કલ્યાણી અને પુત્રી દુકાળના કારણે કલકત્તા તરફ જવા નીકળે છે. રસ્તામાં પાણીની તરસ લાગતાં મહેન્દ્ર પત્ની અને પુત્રને મૂકી પાણી લેવા જાય છે. ત્યાં તેની પત્ની અને પુત્રને ડાકુ ઉપાડી જાય છે. તેના ઘરેણાંલૂંટી લે છે. ઘરેણાંને વહેંચતા ડાકુઓ એકબીજા સાથે ઝઘડી પડે છે. અને પોતાના વૃદ્ધ સરદારને મારી નાખે છે. ભૂખના કારણે વૃદ્ધ સરદારનું માંસ ખાવાનું નક્કી થાય છે, પરંતુ વૃદ્ધ સરદારનું માંસ ખાધા કરતાં મહેન્દ્રની નવજાત પુત્રીનું માંસ ખાવું ડાકુઓને વધુ યોગ્ય લાગે છે. ડાકુઓના ઝઘડા દરમિયાન કલ્યાણી ત્યાંથી નાસી છૂટે છે. અહીં લેખકે દુકાળના વરવાં રૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

બીજી બાજુ સત્યાનંદ છે સંતાન સંપ્રદાયના ગુરુ. તેમને વનની વચ્ચે બુદ્ધના જૂના મઠમાં આનંદ નામના મઠની સ્થાપના કરેલ છે ત્યાં તેઓ સંતાનોને તૈયાર કરવાનું કાર્ય કરે છે. આસંપ્રદાયમાં સંતાનો બે પ્રકારના છે. ગૃહસ્થ અને સંન્યાસી. ગૃહસ્થ પોતાનું ઘર છોડ્યા વિના માતૃભૂમિની રક્ષાના કાર્યમાં સહાયક થઈ શકે છે. જ્યારે સંન્યાસી ઘર છોડી આ કાર્યમાં જોડાય છે. જે સંન્યાસી સંતાન ઘર છોડી દીધા પછી પોતાની પત્નીનું મુખ જોવે તો તેનેપ્રાયશ્ચિત રૂપે મૃત્યુ વહોરવું પડે છે.

સંન્યાસી સંતાનો અંગ્રેજ ફોજદારનું અનાજ લૂંટીને લોકોમાં વહેંચીદે છે. આ કૃતિમાં પ્રથમવાર આપણું રાષ્ટ્રગીત 'વંદે માતરમ' આલેખાયું છે. સંતાનો આ ગીતનું ગાન કરી અંગ્રેજ સૈનિકોની ટુકડી પર તૂટી પડતાં અને જીત મેળવ્યા બાદ 'વંદે માતરમ'નું સમૂહ ગાન કરે છે.

લેખકે અહીં નારી પાત્રોને મહત્વ આપ્યું છે. શાંતિ અને કલ્યાણી જેવાં સ્ત્રી પાત્રોનું નિરૂપણ થયું છે. કલ્યાણી પતિથી છુટા પડ્યા બાદ પતિનું મુખ જોયા વિનાઅન્ન-પાણી આરોગતી નથી. અહીં કલ્યાણીમાં ભારતીય સ્ત્રીનું એક લક્ષણ પતિવ્રતા સ્ત્રીના દર્શન થાય છે. જ્યારે જીવાનંદની પત્ની શાંતિ પતિના પગલે ચાલી પુરુષવેશ ધારણ કરી સત્યાનંદની પરીક્ષામાંઉત્તીર્ણ થઈ સંતાન સંપ્રદાયમાં જોડાય છે. આ ઉપરાંત જીવાનંદની બહેન નિમાઈમણિ, સંતાન સંપ્રદાયના સંન્યાસી. ભવાનંદ, ધીરાનંદ, અંગ્રેજ અમલદાર કેપ્ટન ટેમસ, અંગ્રેજ સૈનિકો વગેરે પાત્રો આવે છે.

સંવાદમાં લેખકે સંસ્કૃત પંક્તિઓ, ગીત, હિન્દી મિશ્રિત અંગ્રેજીના પ્રયોગ કર્યા છે. શાંતિ અને અંગ્રેજ સૈનિક વચ્ચેના સંવાદમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે. આ સંવાદથી હાસ્ય પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સત્યાનંદના મોઢે વારંવાર 'હરે મુરારે મધુકૈટ ભારે' ની પંક્તિ મુકાઈ છે.

કૃતિના અંતે વોરનહેસ્ટિંગના પત્ર મૂકવામાં આવેલા છે. તેમાં તેમણે સંન્યાસી ઉપદ્રવ વિશે લખ્યું છે. સંન્યાસીઓ તિબેટના પહાડોની દક્ષિણમાં કાબુલથી ચીન સુધીના સંપૂર્ણ દેશમાં છવાયેલા રહે છે. ક્યારેક હજારનું જૂથ તો ક્યારેક દસ હજારનું જૂથ જગન્નાથધામની તીર્થયાત્રાએ નીકળે છે. તેમની સાથેની અથડામણમાં કેપ્ટન ટોમસ અને કેપ્ટન એડવર્ડ્સ માર્યા ગયા. સંતાનો નીડર અને ઉત્સાહી હતા.

અંગ્રેજો પાસે આધુનિક શસ્ત્રો તોપ અને બંદુક છે. જ્યારે સંતાન સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ પાસે માત્ર તલવાર અને ભાલા જ છે. તેથી ગુરુ સત્યાનંદ મહેન્દ્રને ગૃહસ્થ સંતાન બનાવી તેના ગામ પદચિન્હમાં જ શસ્ત્રો તૈયાર કરવા માટે ગઢબનાવવા સૂચન કરે છે.

સંતાનો હજારોની સંખ્યામાં હોવા છતાં અંગ્રેજો પાસે તોપ હોવાથી તેમનો સામનો કરવો મુશ્કેલ બને છે. ઘણા સંતાનો ખુવાર થાય છે, છતાં ખેડૂતો હાથમાં દાતરડું લઈ ઊભો મોલ કાપે તેમસંતાનો અંગ્રેજોને કાપે છે. સંતાન સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓ અને અંગ્રેજ દુકડી વચ્ચે અથડામણ થતાં કેપ્ટન ટોમસ અને અનેક અંગ્રેજ સૈનિકો પણ માર્યા જાય છે. આ તરફ ધીરાનંદ, ભવાનંદ વગેરે પણ મૃત્યુ પામે છે. અંતે સંન્યાસી સંતાનોમાં જીવાનંદ અને જ્ઞાતિ જીવિત રહે છે. ગુરુ સત્યાનંદને એક વૈદ્ય સૂચવે છે. મુસ્લિમ સત્તા નષ્ટ થઈ છે. પરંતુ હિન્દુઓના હાથમાં રાજ્ય આવ્યું નથી. હજુ અંગ્રેજો રાજા બનશે. હિન્દુ રાજ્ય સ્થપાતાં વાર લાગશે અને જો સત્યાનંદ અહીં રહેશે તો અનેક ગણો માનવ સંહાર થશે. તેથી તે સત્યાનંદને પોતાની સાથે આવવા કહે છે.

આ નવલકથામાં અંગ્રેજ સત્તાની શરૂઆત છે, મુગલ સત્તા દુર્બળ બની છે. દુકાળના લીધે ભૂખમરો, અંગ્રેજો દ્વારા કર વસૂલી અને લૂંટારાઓનો ત્રાસ આ બધી બાબતથી પ્રજા ત્રસ્ત બની છે. સ્વાતંત્ર્ય ચળવળના વિચાર તત્વોનું પ્રારંભિક પ્રતિનિધિત્વ કરતી આ કૃતિ છે. તેમાં દેશભક્તિ, ક્રાંતિ, ધર્મ, આધ્યાત્મિકતા, ત્યાગ અને બલિદાનની ચેતના રહેલ છે. શાસકોના શોષણ સામે યુદ્ધની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. શાંતિપૂર્ણ માર્ગ વિફળ થતાં હથિયાર ઉઘાવવા પડે છે. તેથી સત્યાનંદ દ્વારા એક ગુપ્ત વિપ્લવી સંગઠન બનાવવામાં આવે છે. તેમનો ઉદ્દેશ હિન્દુ ધર્મ અને રાષ્ટ્રની સુરક્ષા માટે યોદ્ધાઓ તૈયાર કરવાનો છે. સંન્યાસી સંતાનો આ કાર્ય માટે પોતાના વ્યક્તિગત સુખ – દુઃખનો ત્યાગ કરી મૃત્યુનો પણ સ્વીકાર કરી રાષ્ટ્રને આગળ રાખે છે. સંતાનો ઘર, પત્ની, બાળકોને છોડીને દેશ માટે લડે છે. શરૂઆતમાં મહેન્દ્ર પત્ની અને બાળકી સાથે રહેવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. પરંતુ સંતાન સેનાના સંપર્કથી તે પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી બને છે. અહીં બે પ્રકારના સ્વભાવ ધરાવતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. દુષ્કાળ સમયે કોઈ પુરુષના હાથે સપડાતા ઈજાત બચાવવા જેર ખાવાનો વિકલ્પ પસંદ કરનાર કલ્યાણી છે. તે ત્યાગમયી અને શક્તિશાળી ભારતીય સ્ત્રી છે. જીવાનંદની પત્ની શાંતિ પુરુષ વેશ ધારણ કરી સંતાન સંપ્રદાયમાં જોડાય છે. તે લડાઈમાં અંગ્રેજો સામે તલવાર અને ભાલા ઉઘાવે છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સ્ત્રીઓ પણ પાછળ રહી નથી. અહીં સાધુના રૂપે યોદ્ધા છે, તપ અને તલવારનું મિલન લેખકે કર્યું છે.

આ નવલકથામાં ‘વંદે માતરમ’ ગીત રચી લેખકે તેને ભારત માતાને નમન કરી અર્પણ કર્યું છે. આ ગીતમાં માતૃભૂમિને દેવી અથવા માતા માની તેનું રક્ષણ કરવાનું સૂચન છે. આ કૃતિમાં માતૃભૂમિને સ્ત્રી સ્વરૂપે દર્શાવી છે, જેમાં દુર્ગા, કાલી, સરસ્વતીના રૂપ રહેલાં છે. આ ગીત રાષ્ટ્ર ભક્તિનું પ્રતીક બની આજે આપણું રાષ્ટ્રીય ગીત બન્યું છે.

આમ, નવલકથાની અંત ક્રાંતિથી મેળવેલા વિજયથી થતો નથી પણ તે સંકેત આપે છે. લડત ચાલુ રહેશે, જ્યાં સુધી ભારત સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી. તત્કાલીનસમયમાં અંગ્રેજોને કારણે લોકોની નિર્બળપડેલી ભાવનાઓમાં રાષ્ટ્ર ભક્તિ માટે સાહસ કરવા પ્રેરિત કરી ભારતમાં એક નવી ચેતના અને નવા યુગના આરંભનો સંકેત આપતી આ નવલકથા છે.

સંદર્ભ : બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, ‘આનંદમઠ’, અનુવાદ -ઉર્વા અધ્વર્યુ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૨૪, પ્રકાશક- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.